

Jaume Vicens Vives: vida i obra geogràfica i geopolítica

**Anna Fabre
José Luis Villanova**

Educació, vida i obra

Jaume Vicens Vives neix a Girona el 6 de juny de 1910. El 1921 comença els seus estudis de Batxillerat a l'Institut d'aquesta ciutat. Aquí, en contacte amb el professor Rafael Ballester i Castell –autor del molt didàctic manual d'història *Clio*– possiblement es troben els inicis de la seva vocació historiogràfica. Només acabat el Batxillerat, el 1926, es desplaça a Barcelona per a cursar la Llicenciatura d'Història a la Facultat de Filosofia i Lletres, estudis que finalitza l'any 1931. Durant aquest període rep la influència directa de dos dels seus professors: Pere Bosch i Gimpera i Antonio de la Torre. El primer li va inculcar una admirable capacitat de síntesi i brillantor en l'exposició, i del segon va heretar l'interès pel rigorós mètode científic i la fidelitat per la bibliografia exhaustiva. Finalitzats els seus estudis universitaris, exerceix de professor a l'Institut-Escola de Barcelona (curs 1932-1933). Aquest centre fou creat per la Generalitat de Catalunya per a l'estructuració de l'ensenyament secundari, i va exercir un paper destacat en la formació de professorat d'aquesta etapa educativa. L'any 1933 entra a treballar a la universitat com a encarregat de curs i ajudant, amb A. de la Torre. El 1935 guanyà la càtedra de Geografia i Història de l'Institut de Batxillerat de Figueres, però no arriba a ocupar la plaça en continuar vinculat a la universitat.

La seva vocació investigadora es manifesta, tot just acabats els seus estudis universitaris, en diferents articles publicats a la revista *Estudis Universitaris Catalans*. En ells inicia un gran trencament amb la tradició historiogràfica catalana basada en la pura investigació analítica pròpia de l'optimisme vuitcentista. Un d'aquests articles, publicat el 1935 –la ressenya d'*Història de Catalunya* de Soldevila, obra considerada com la culminació de la etapa «romàntica» de la historiografia catalana– provocarà una dura polèmica amb Rovira i Virgili, en la que Vicens rebutja aquesta etapa «romàntica» com a falsejadora del passat nacional. El mateix any, en un altre article, proposa un mètode alternatiu i introdueix els substrats geogràfic, econòmic i social, posant l'accent en la necessitat de l'ordre geopolític de bona part del passat català. En aquesta polèmica realitza una veritable declaració de principis enfront de les manipulacions polítiques de la història i en defensa de la professionalitat de l'historiador amb formació universitària. Salvador Riera (p. 52) cita textualment un article escrit per Vicens en *La Publicitat* (25/8/1935), en el qual planteja l'exigència de no

«respectar cap jerarquia, ni amagar cap defecte, ni regatejar cap mèrit, si (hom) vol construir l'única història de Catalunya que es pot acceptar: la que es desprengui dels documents i de l'estudi acurat dels successius ambients històrics per què ha atravesat Catalunya».

El 1936, any en que s'inicia la Guerra Civil, defensa la seva tesi doctoral *Ferran II i la ciutat de Barcelona, 1479-1516*, i comença la seva activitat com autor de textos educatius en publicar, junt amb Enric Bagué, *Història. Primeres lectures*, en la que manifesta la seva opinió sobre la importància dels mapes per la comprensió de la història, en recomanar en el pròleg la utilització dels atles històrics. L'any següent (1937) contrau matrimoni amb Roser Rahola, universitària i deixeble seva.

La victòria franquista (1939) suposa un canvi importantíssim en la vida de Vicens. És separat de la universitat i «abandona» la investigació, activitat que no reemprendrà fins el 1945. En els primers anys d'aquesta nova etapa es guanya la vida publicant obres de divulgació i escrivint, en el semanari *Destino*, articles de política internacional sobre els esdeveniments de la II Guerra Mundial, sota el pseudònim de Lorenzo Guillén.

Durant aquest període, en ple apogeu de la geopolítica, publica *España. Geopolítica del Estado y del Imperio* (1940), on realitza concessions a la ideologia dominant, i on s'aprecia una adaptació a la retòrica imperial barrejant explicacions materialistes i espirituals del fet imperial.

«En los nuevos rumbos hacia las metas ancestrales, el idioma y la raza son los promotores de las energías geopolíticas que crean e impulsan el movimiento histórico. En este sentido, el panhispanismo tiene sólidos puntos de arranque en la Biología y en la Historia. Es un fenómeno geopolítico puro,... la clave básica del nuevo equilibrio de la Tierra». (*España Geopolítica...*, p. 211).

El 1941 publica sengles articles en la revista italiana *Geopolitica* i en l'alemanya *Zeitschrift für Geopolitik*. El seu interès per aquest tema culmina amb la publicació, el 1950, d'una de les obres capitals de la seva producció, *Tratado General de geopolítica*, on matisa algunes opinions manifestades en la dècada dels quaranta.

El 1942 funda l'editorial Teide, amb el seu cunyat Frederic Rahola. Aquesta empresa marcarà una fita en el món editorial dedicat a l'ensenyament, pels seus plantejaments renovadors i per la importància capital donada a les il·lustracions (mapes, gràfics, fotografies...). En aquest sentit, a la «Advertencia Preliminar» de *España Geográfica. Curso de Geografía*, escriu:

«...los autores de este libro han procurado proporcionar a los alumnos de primer curso de Bachillerato una introducción fácil y amena al conocimiento de la Geografía de España... se han reducido los conocimientos geográficos que se pretende enseñar a los esquemas más esenciales... Siguiendo el ritmo de perfeccionamiento que es costumbre en Editorial Teide, no se ha regateado esfuerzo en esta edición para facilitar visualmente el conocimiento de nuestro país».

En aquesta editorial, Vicens publicarà, fins el moment de la seva mort, gairebé vint textos i atles dedicats a l'ensenyament primari i secundari, en solitari o en companyia d'altres autors, entre els que cal destacar Santiago Sobrequés i Joaquín Bosque Maurel. Aquesta tasca editorial la continuarà, després de la seva mort, la seva filla Anna Vicens Rahola, en l'editorial Vicens-Vives. Aquesta seguirà les pautes inicials marcades pel seu pare quan va fundar Teide.

El mateix any 1942 és destinat a l'Institut de Batxillerat de Baeza i publica *Historia General Moderna*, considerada per alguns com una de les grans síntesis liberals de la història europea escrita durant la II Guerra Mundial.

El 1945 comença una nova etapa, ja que reemprèn la pràctica investigadora i publica *Historia de los Remensas del siglo XV*, obra editada pel Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Dos anys més tard reingressa a la universitat, en guanyar per oposició la càtedra d'Història Moderna de la Universitat de Saragossa, passant l'any següent a la càtedra de la Universitat de Barcelona, també guanyada per oposició. El seu interès per la docència es plasmarà en l'organització de seminaris extraacadèmics on la participació dels alumnes serà màxima i en els que també es dissertarà sobre temes d'actualitat. Fou importantíssima per a la Universitat de Barcelona la seva aportació bibliogràfica al Seminari d'Història. Es tractava de llibres que aportava per intercanvi amb publicacions que ell patrocinava. Aquest patrimoni era possible gràcies a la independència econòmica adquirida en fundar l'editorial Teide. La seva preocupació pels fons bibliogràfics de les universitats era ben coneguda i, de segur, aquest fet va influir en la decisió de la seva vídua de cedir en dipòsit la biblioteca personal de Jaume Vicens Vives a la Universitat de Girona, l'any 1988.

El 1949, viatja a Itàlia amb A. de la Torre, viatge que suposa l'inici de la seva obertura a Europa, i comença la creació, a Barcelona, d'una autèntica infraestructura per a la investigació històrica, que comprendrà la fundació del *Centro*

de *Estudios Históricos Internacionales*, el 1949; la revista *Estudios de Historia Moderna* (1951-59) i el *Índice Histórico Español* (1953).

L'any 1950 és fonamental en la vida de Vicens, puix participa en el IX Congrés Internacional de Ciències Històriques de París, on entra en contacte amb les idees d'Arnold Toynbee. Fins aquest moment l'aportació de Vicens a la renovació de la historiografia no havia estat tan metodològica com, especialment, d'actitud. Vicens es plantejava no partir de prejudicis, sinó aproximar-se a la documentació històrica amb un màxim de rigor acadèmic i d'honestat intel·lectual. Després d'entrar en contacte amb l'escola dels *Annales* mostra un gran interès per la història econòmica i social, i pels mètodes estadístics. A partir d'aquesta data es dedica a aplicar els nous mètodes de treball en la història general d'Espanya, i especialment en la contemporània, sense abandonar la medieval i altres temàtiques, com ho demostren les seves publicacions. La coincidència que manifesta Vicens amb les tendències més innovadores de la historiografia internacional, afavorirà el paper que tindrà com a impulsor de l'obertura a l'exterior de la historiografia espanyola.

La seva voluntat per renovar la historiografia es manifesta molt aviat en obres com *Aproximación a la Historia de España* (1952) i *El gran sindicato remensa 1488-1508* (1954).

El 1954 obté la càtedra d'Història Econòmica d'Espanya de la reformada Facultat de Ciències Econòmiques de Barcelona. A partir d'aquest moment realitza un gran esforç d'investigació en el terreny demogràfic i econòmic, per completar i enllaçar amb els coneixements que ja tenia en temes de caràcter polític i social. La culminació del seu treball en la Facultat d'Economia es plasmarà en la publicació, junt amb Jordi Nadal, del *Manual de Historia Económica de España* (1959), que representa una fita en la historiografia catalana i espanyola, ja que és un primer intent d'oferir una síntesi sobre la història econòmica d'Espanya, sota l'òptica de la ideologia econòmica que respirava la burgesia liberal demòcrata de l'època.

Durant aquests anys, preocupat per la situació de Catalunya, desenvolupa diferents activitats al marge de la seva tasca estrictament investigadora des d'una òptica acadèmica. Publica *Notícia de Catalunya* (1954), considerada com una crònica sentimental del passat històric català. El llibre va tenir un gran èxit i va provocar un gran impacte. En ser traduït al castellà (1962), va obrir el camí als debats que sobre Catalunya es van produir. El 1955 inicia la publicació d'una gran obra col·lectiva, *Biografies catalanes*, que no és altra cosa que una història de Catalunya que per raons polítiques és amagada amb aquest títol. L'any següent ingressa a l'Acadèmia de les Bones Lletres, entitat interessada en l'estudi de la història i la literatura, especialment catalanes. Amb la intenció de «recuperar» la burgesia catalana impulsa el Cercle d'Economia (1958), associació en la que s'integren empresaris industrials i economistes acadèmics catalans, i que manté contacte amb alts funcionaris de l'Administració de l'Estat. Aquesta associació impulsarà conferències i trobades per establir un diàleg sobre l'economia catalana i espanyola, des

d'una òptica liberal-demòcrata i europeista. Preocupat per la situació política del moment proposa a sectors nacionalistes moderats la formació de dos grups polítics, però ambdós intents fracassen. En aquesta mateixa línia de preocupació político-social, organitza reunions en el seu domicili amb personalitats del món intel·lectual català i de Madrid, i fins i tot amb persones relacionades amb diferents sectors, polítics des d'Acció Catòlica demòcrata-cristians i nacionalistes moderats fins el PSUC (comunista) i la CNT (anarco-sindicalistes), encara que el contacte amb aquestes dues darreres organitzacions es realitza mitjançant intermediari. En aquestes reunions es valora la difícil situació política de Catalunya i en algunes s'arriba a discutir les possibilitats d'impulsar un canvi en la política del país.

Jaume Vicens Vives mor després d'una ràpida malaltia, el 28 de juny de 1960, a Lió, ciutat on havia estat hospitalitzat perquè se li realitzés una operació de càncer de pulmó.

Idees científiques i pensament geogràfic

Vicens Vives fou, sobretot, un extraordinari historiador professional i pot ser considerat com un dels fundadors de la historigrafia moderna catalana i espanyola. Però de cap manera pot ser oblidada la seva aportació a la Geografia, i molt menys tenint present la escassetat de treballs teòrics que va existir durant la postguerra espanyola.

Jaume Vicens Vives considera la Geografia com una ciència auxiliar de la Història, però no entén l'una sense l'altra. El seu interès per la Geografia no és, només, per situar i confrontar els diferents esdeveniments, sino també per valorar correctament la importància i significació dels fets geogràfics i la seva influència en els esdeveniments històrics. Sempre té present que, encara que l'esdevenir dels fenòmens històrics no està determinat pel medi, ja que aquests depenen de molts factors o cojuntures (cultura, economia,...), els esdeveniments històrics se succeeixen sobre el sòl, i és la interacció que s'estableix entre aquest i l'home el que marca l'evolució dels col·lectius humans, coincidint plenament amb els plantejaments de Febvre, Toynbee i Braudel. El seu interès per la Geografia es manifesta tot just acabar els seus estudis universitaris, i en el seu afany per ampliar coneixements geogràfics topa amb el llibre *La Terre et l'évolution humaine* de L. Febvre, del que el propi Vicens escriu:

«La lectura del libro me sobrecogió... Quizás mi afición a lo geopolítico y a lo geohistórico, mi inveterada afición a confabular hombre y espacio, a buscar la realidad de la vida histórica en la cartografía, provenga de aquella fructuosa lectura...» (Jaume Vicens Vives: «Lucien Febvre y los *Annales*», Destino, 708, 1951, Barcelona).

Aquest interès per la Geografia, que va impregnar els seus treballs històrics, no va quedar només en això. Es va plasmar també en les aportacions que va realitzar sobre Geopolítica i en el conjunt de la seva obra didàctica i cartogrà-

fica, sense oblidar els articles de divulgació que va publicar en diferents revistes, especialment en el setmanari *Destino*. Aquests articles abracen una temàtica diversa, des de notícies sobre congressos relacionats amb la Història i la Geografia i recensions de llibres que tracten aspectes històrics i geogràfics, fins a temes puntuals de política internacional del moment, tractats sota la òptica geopolítica. En aquests darrers, molts d'ells escrits en situació de penúria econòmica en ser expulsat de la universitat, manifesta aspectes de la seva personalitat. Enemic de dogmes i interpretacions acientífiques, és una persona preocupada per tot allò que l'envolta, i per aquesta raó intenta incidir en el seu entorn, amb la intenció de potenciar condicions que afavoreixin que els seus semblants puguin desenvolupar-se de manera més humana, crítica i conscient, amb la qual cosa demostra la seva preocupació per fer comprensibles els esdeveniments contemporanis.

Un segon aspecte a considerar és la seva obra didàctica, la qual va marcar una fita en el món editorial educatiu del moment per la seva concepció, forma, contingut concís, útil i clar, presentació senzilla i agradable, i per la profusa utilització de mapes. A *Història. Primeres lectures* (1936) manifesta la seva opinió sobre la importància dels mapes geogràfics i històrics per a la comprensió de la Història. Al pròleg d'aquesta obra escriu:

«Acostumeu-vos a cercar en els mapes que trobareu en aquest llibre les terres, els reialmes i els itineraris que aneu llegint. Aquests mapes no il·lustren solament el capítol dins el qual es troben inclosos, sino que us serviran també per a situar els llocs geogràfics, els imperis, les invasions, etc., que llegireu en altres capítols... És possible que alguns dels llocs o terres esmentats en el llibre no els trobareu en aquests mapes... recordeu-vos que hi ha els *Atlas geogràfics* i els *Atlas històrics*...».

La Cartografia és, per a ell, l'element primordial de la Geografia, la Geopolítica i la Història, servint com a instrument per a situar i relacionar en l'espai tots els fets estudiats.

«No es pot aprofundir en l'estudi de la Geografia sense complementar-ho amb el d'altres ciències... De totes elles, la Cartografia és l'element bàsic. Recolzant-se en una bona labor cartogràfica es pot arribar a un coneixement profund de tots els aspectes d'un continent, un país o una regió» (Pòrtic de l'*Atlas Iberoamericano de Geografia Mundial*, p.s.n., citat per Batallé i Rabella, p. 283).

Segons alguns autors la Cartografia podria ser considerada com element clau per entendre la unitat de la seva obra.

La seva gran tasca didàctica en l'ensenyament primari i secundari s'inicia a partir de 1942 amb la publicació d'obres a l'editorial Teide. En les seves aportacions historiogràfiques es ressalta el seu esperit innovador, el voler trencar amb els esquemes rígids d'un sistema tancat. Aquest afany també s'observa en els seus llibres de text, en els que, per una banda, utilitza material fotogràfic, esquemes i mapes regionals en color, malgrat l'esforç econòmic que això suposava a l'editorial; i per una altra, en la introducció de temes de geografia moder-

na que no figuraven en els programes oficials del Ministeri d'Educació. Aquestes innovacions també es plasmen en la publicació de diverses series de mapes muts per a l'aprenentatge escolar, i de dos atles històrics. Aquestes dues obres presenten idèntica estructura: el cos principal consisteix en una sèrie de mapes amb signes geopolítics explicatius de diferents períodes de la història d'Espanya i mundial, un apèndix on Vicens explica mapa per mapa i un segon apèndix, realitzat per altres autors, que conté quadres sinòptics i sèries dinàmiques. Ambdues obres contenen mapes que apareixen a *España...* (1940) i *Tratado general...* (1950).

En relació a la seva tasca investigadora en el camp de la Geopolítica, val la pena ressaltar que, per alguns autors Jaume Vicens Vives pot ser considerat com l'únic científic espanyol que en aquells anys va intentar mostrar la categoria científica de la Geopolítica seguint mètodes empírics. Amb anterioritat al 1940, la Geopolítica i la Geografia Política havien assolit poc desenvolupament a Espanya. Es comptava amb algunes traduccions al castellà de Dix (*Geografía Política*), de Vallaux (*El Estado y el suelo*) i d'aquest últim i Brunhes (*Geografía de la Historia. Geografía de la paz y de la guerra en la tierra y en el mar*); amb alguns articles de militars i historiadors publicats al *Boletín de la Real Sociedad Geográfica*; i amb un curs de Geografia Política organitzat per la Asociación de Sociedades de Derecho Internacional, en l'àmbit diplomàtic. El confusionisme provocat per les relacions que es van establir entre la Geografia Política i la Geopolítica nazi va originar un abandonament dels treballs en aquests camps. No obstant, entre 1940 i 1945 van aparèixer a la revista *Estudios Geográficos* diversos articles que pretenien donar a conèixer el contingut d'ambdues disciplines, intentant diferenciar-les. A més a més, una sèrie de militars i periodistes van escriure articles de divulgació, en publicacions periòdiques, sobre els esdeveniments bèl·lics del moment, articles que contenien aspectes geopolítics. A causa de la confusió mencionada, la Geografia Política i la Geopolítica van desaparèixer de l'àmbit científic i educatiu, amb l'excepció d'un text de batxillerat publicat per Manuel de Teran el 1951 i de les aportacions de Vicens Vives, fonamentalment entre 1939 i 1950. En l'elaboració del primer volum emprà materials de la *Geopolítica de Catalunya*, obra inèdita, i segurament perduda, que li encarregà Carles Pi i Sunyer, Conseller de Cultura de la Generalitat, l'any 1938.

El pensament geopolític de Vicens Vives es localitza, essencialment, en tres àmbits: els articles de divulgació publicats a *Destino*; els sengles articles publicats a *Geopolítica* i *Zeitschrift für Geopolitik*; algun dels seus manuals (*Universo. Geografía General*, 1956); i en els dos volums anteriorment mencionats que va publicar sobre el tema: *España. Geopolítica del Estado y del Imperio* (1940) i *Tratado General de Geopolítica* (1950).

Entre la publicació d'ambdues obres passen deu anys. Deu anys en què la seva situació personal i internacional han canviat radicalment. L'any 1940 va ser «depurat» de la universitat, després de la recent victòria franquista i, per una altra banda, amb l'inici de la II Guerra Mundial, l'escola alemanya de

Geopolítica es troba en ple apogeu. L'any 1950, ha tornat a la universitat, i fa cinc anys que ha acabat la Guerra Mundial. A més, com és ben sabut, la derrota nazi comporta la pràctica «desaparició» de la Geopolítica de gairebé tots els àmbits per la càrrega política que porta implícita al ser identificada amb la *Geopolitik* de la «escola alemanya». Vicens necessita matisar o replantejar idees exposades en la primera obra, i defensar-se de possibles tergiversacions (segons ell) que d'ella s'hagin realitzat. En el segon volum manifesta que els esdeveniments internacionals aporten evidències sobre la perduració dels motius geopolítics en les directrius de la política exterior dels Estats i que és necessari demarcar la Geopolítica de l'escola Munich-Heidelberg, caracteritzada per les seves actituds i plantejaments agressius i imperialistes i que, després de la seva submissió a la ideologia nazi, perd el seu valor científic. En aquesta línia, realitza una dura crítica a Strausz, el qual identifica la Geopolítica amb aquesta escola i proposa substituir el terme pel de Geohistòria. Encara que utilitzarà els dos termes indistintament, es decanta per aquest segon, en clara consonància amb les idees de Braudel, malgrat considerar-lo «un neologisme un tant dissortat filològica i fonèticament».

Ambdós llibres són molt diferents, mentre que el primer és una aplicació dels principis bàsics i de les tècniques cartogràfiques de la Geopolítica alemanya —principis i tècniques ben coneguts per Vicens, en haver-se constatat l'existència del voltant d'una vintena de volums d'aquesta escola en la seva biblioteca personal— a l'anàlisi de la història espanyola des d'una òptica marcadament imperialista, ressaltant el valor pedagògic de divulgació en la pròpia Geopolítica, i en el que imita l'estructura formal (mapa-explicació) de *An Atlas of current affairs* (1934) de Horrabin; en el segon pretén assentar els conceptes, principis i mètodes de la Geopolítica, per dotar-la d'un cos coherent de doctrina, analitzant les idees de geògrafs alemanys (Ratzell, Maüll, ...), anglosaxons (Mackinder, Mahan, ...) i dels «pares» de la Geopolítica (Kjellén i Haushofer), tenint també en compte les aportacions de l'escola dels *Annales* (Febvre i Braudel) i les de Toynbee. Malgrat les notables diferències entre les dues obres, en el segon llibre s'inclouen definicions, conceptes i principis que havien estat plasmats, deu anys abans, de manera molt diferent.

En les dues publicacions manifesta el seu interès i preocupació per mostrar la Geopolítica com una ciència. El 1940, la considera una ciència d'exposició teòrica i geogràfica, complementària al Paisatge geogràfic, el qual per a Vicens, queda reduït a marcs naturals de poca extensió i exclou les superestructures humanes complicades, l'Estat. La Geopolítica és, segons Vicens Vives, una nova síntesi geogràfica que pretén tractar aquestes superestructures en el marc geogràfic. «Enlluernat» per certes idees de Kjellén, exposa que la Geopolítica estudia les relacions que s'estableixen entre Estats seguint un mecanisme físic, i que la mateixa disciplina tendeix a «que l'Estat sigui l'organisme viu d'un poble». Afirmacions com aquestes i el descrèdit adquirit per la Geopolítica en la dècada dels quaranta, el porten a redefinir la seva posició amb major profunditat i a intentar «recuperar» la Geopolítica per considerar-la la millor preparació per

comprendre els esdeveniments internacionals. Al pròleg de *Tratado General de Geopolítica* proclama el seu interès per

«... examinar el tenebroso asunto de las posibilidades científicas y de la categoría ideológica y política de la flamante rama de la Geografía... mediante un cuerpo coherente de doctrina... , pues en verdad no era difícil percatarse de los groseros errores en que incurrierán cuantos, por pura intuición periodística, tergiversaron a diario los principios esenciales de la novel ciencia geográfica». (p. 5).

El 1950, Vicens afirma que la Geopolítica «és la doctrina de l'espai vital», i insisteix en la validesa d'aquest terme –espai vital– tal com va ser definit per Ratzel, malgrat les perilloses connotacions que comporta, de les nefastes interpretacions que en van fer Haushofer i Vowinckel i de les manipulacions que va patir per part de la política nazi, que el van conduir a ser considerat com a sinònim de justificació de polítiques violentes i expansives. I en aquest sentit manifesta que l'objectiu que ha de perseguir la Geopolítica és

«Comprender, no justificar, hechos aseguibles a una posible ordenación y sistematización, invulnerables a los caprichos de publicistas extrauniversitarios» (*Tratado General...*, p. 8).

Conscient de l'organicisme i del determinisme geogràfic i biològic presents en moltes de les teories de les que intenta desmarcar-se, afirma que és evident que el desenvolupament i evolució dels pobles estan configurats, a més a més dels aspectes geogràfics per situacions econòmiques, socials, polítiques, religioses, tècniques... i, en la mateixa línia que Toynbee, planteja que tota gènesi cultural és producte de la interacció del medi físic i els elements biològics. Quan es troben els dos, sorgeixen l'adversitat i els estímuls, i en aquesta trobada incideix el «moment psicològic-social» que Vicens caracteritza com el terme més important d'aquesta relació entre l'home i el medi. Per a Vicens, el motor actiu de la història dels pobles radica en la capacitat de l'esperit social per fer front als successius estímuls interns i externs que se li presenten, estímuls que corresponen a factors geogràfics i humans. Aquesta línia d'argumentació, integrada plenament en el mètode geohistòric, li serveix per entroncar amb els corrents possibilistes-relacionistes, sota influència directa de Febvre. En aquesta línia, analitza diferents factors geogràfics i aplaudeix els treballs de Huntington sobre el clima; matisa les idees de Henning sobre el relleu, completa les aportacions d'Obst sobre les conques fluvials, etc. Dels comentaris que en fa es pot extreure que per a Vicens els factors físics no determinen l'esdevenir dels pobles. L'any 1940, malgrat algunes afirmacions una mica contradictòries en aquest sentit ja exposava

«... para toda sociedad organizada, existe un campo de posibilidades nacido de la concurrencia geográfica, de la tradición histórica y de la necesidad del presente... El primer paso a dar si se quiere establecer la Geopolítica sobre bases sólidas y permanentes es substituir la tendencia-posibilidad al determinismo... esta última concepción

ha de ser susituada por la de “relacionismo”, o sea por la consideración de la Geopolítica como ciencia de las relaciones del medio geográfico y de la vida histórica con las formaciones estatales». (*España. Geopolítica...*, pp. 11-12).

Quant a l'objecte d'estudi de la Geopolítica, Vicens exposa que és el nucli geohistòric

«... espacio natural favorecido por el cruce de comunicaciones y corrientes, de donde, a causa de diversas coyunturas humanas y sociales, ha surgido el ímpetu creador de una cultura o de un Estado». (*Tratado General...*, p. 130).

Aquest concepte el completa amb el d'ecumene estatal definit per Whittlesey. Els dos conceptes coincideixen en nombroses situacions, però no en el centre dels Estats, perquè entre altres factors influeix en això l'existència de la frontera perifèrica de tensió cultural, no necessàriament bèl·lica i agressiva. Vicens es posiciona contra la teoria de les fronteres naturals veritables i contra les posicions de Holdich i Curzon sobre les «fronteres científiques», i aprofitant el tema introdueix el terme de fronteres geohistòriques que correspondrien a les «fronteres de civilització» de Ancel, encara que amb sentit més ampli. Aquestes fronteres constitueixen ponts d'humanitat per a nacions d'una mateixa cultura. Al *Tratado General...* deixa clara la seva concepció sobre la frontera que

«... debe ser considerada como una periferia de tensión cultural –tensión casi siempre creadora y no necesariamente bélica y agresiva». (p. 158).

En un altre ordre de coses, cal assenyalar que Vicens es posicionà més pròxim a les idees de Mahan que a les de Mackinder i, en relació a la polèmica sobre el poder de les potències marítimes i continentals, manifestava

«La diferencia esencial entre un poder marítimo y un poder terrestre... radica en la extraordinaria facultad del primero, en su absoluta libertad de movimientos... (Las sociedades continentales) acaban por derrumbarse estrepitosamente, en particular cuando el cambio de coyuntura histórica impone la sublevación general de los satélites que dependen de ellas». (*Tratado General...*, p. 233).

realitzant una autèntica premonició de la desfeta de la Unió Soviètica i el Bloc de l'Est.

Vicens, al llarg de la seva obra, parla de Geopolítica, Geografia Política, Geografia Històrica i Geohistòria. El seu interès en aquests camps es va centrar en la Geopolítica, la qual per ell presenta una clara connotació dinàmica i no en la Geografia Política, que es una concepció més estàtica. Per Vicens la Geopolítica

«Resume los resultados de la Geografía Histórica y de la Geografía Política en una síntesis explicativa, que intenta aplicar a la consideración de los sucesos políticos y diplomáticos contemporáneos. No pertenece propiamente a la ciencia geográfica». (*Tratado General de Geopolítica*, 1950).

Malgrat tot ell preferiria emprar el terme Geohistòria

«... esta expresión tiene mucha mayor amplitud conceptual que la de Geopolítica, y ofrece la enorme ventaja de desposeer a esta clase de estudios de todo fin político internacional inmediato... mis preferencias se encaminan, desde luego, hacia esta nueva palabra, que resume los íntimos vínculos entre el suelo y el hombre en el quehacer histórico» («Geopolítica o Geohistoria», *Destino*, núm. 664, 29-4-1950).

El terme Geohistòria el defineix com

«... ciencia geográfica de las sociedades históricas organizadas sobre el espacio natural. No es una ciencia del presente, como la Geopolítica, ni del Estado, como la Geografía Política. Afín por su contenido a la Geografía Histórica, se diferencia de ella por su sujeto —la sociedad cultural—, y por el método —el dinamismo geopolítico—. (*Tratado General...*, pp. 76-77).

encara que utilitzarà indistintament aquest terme i el de Geopolítica.

Per últim, s'hauria de destacar la importància que otorga Vicens a la utilització de mapes i gràfics. D'aquesta manera, tota la seva obra, tant històrica com geogràfica, inclou mapes geopolítics (que ell denomina «mapes dinàmics») i gràfics geohistòrics. La gran tasca que desenvolupa Vicens en aquest camp és la introducció a Espanya dels principis i tècniques cartogràfico-geopolítics, els quals es caracteritzen per l'ús de signes «suggestius» que inviten a comprendre el desenvolupament dels fenòmens històrics, polítics i culturals que es localitzen en l'espai terrestre, proporcionant plasticitat als conceptes. En la descripció que fa dels signes geopolítics especifica que amb ells

«... se asocian cuatro factores: dos científicos, el histórico y el cartográfico; uno artístico; y el cuarto psicológico... (Con) este último no se trata de "impresionar" mediante él al público, sino de hacerlo "comprensible" por éste». (*Tratado General...*, p. 80).

Però aquesta mateixa capacitat de suggestió que comporten aquests mapes, tanca un dels grans perills que representen, i són notables les nefastes manipulacions realitzades amb propòsits polítics. La seva concepció es resumeix en la moderació en l'ús del símbol (signe) geopolític i caràcter científic, per evitar tot intent de manipulació. Preocupat per això i enfront a la pèrdua de valor científic en l'ús d'aquests mapes, escriu a *España. Geopolítica...*:

«Si la Geopolítica puede llegar a ser un arma peligrosa de propaganda, es por la difusión extraordinaria que los mapas sugestivos dan a cualquier hecho histórico o geográfico». (p. 23).

Vicens concedeix gran importància al gràfic geohistòric, que a diferència del geopolític «permite expresiones mucho más abstractas, e incluso, no necesita una ubicación geográfica determinada». Aquests gràfics contenen signes geopolítics «purs» sense tenir en compte les condicions cartogràfiques reals, però permeten una major abstracció.

Influència i difusió d'idees

Jaume Vicens Vives pot ser considerat el fundador, o si més no un d'ells, de la historiografia moderna catalana i espanyola. Els seus plantejaments, idees i mètodes van calar profundament en molts dels seus alumnes universitaris, no només gràcies a les seves classes i seminaris, sinó també a través de la interessant obra escrita que va deixar. Però la seva preocupació per la formació d'«historiadors» científics, no queda circumscrita a la seva activitat docent directa, sinó que a partir de 1949, amb la fundació del *Centro de Estudios Históricos Internacionales*, inicia la formació d'una important infraestructura per a la investigació històrica a Barcelona, la qual es completarà amb la creació de la revista *Estudios de Historia Moderna* —en la que plasmarà la pluralitat temàtica en els estudis d'història moderna i on es recolliran importants articles d'historiadors estrangers—, i del *Índice Histórico Español*. Tota aquesta infraestructura, en la que van col·laborar col·legues, deixebles i alumnes, i que és reflex de l'entusiasme encomanadís que irradiava la seva personalitat, servirà de base a l'escola d'historiadors universitaris coneguda com «escola de Barcelona» (Josep Fontana, Emili Giralt, Montserrat Llorens, Joan Mercader, Jordi Nadal, Joan Reglà, Manuel Riu, David Romano...). A més a més, l'estret contacte que va mantenir amb ells, afavorí que la seva mort prematura no impedís la finalització d'obres que havia deixat inacabades.

Després d'entrar en contacte amb l'escola dels *Annales*, serà un dels introductors i impulsadors, a Espanya, dels mètodes estadístics i d'investigacions amb un gran component econòmic i social. En clara consonància amb nous corrents de la historiografia internacional promourà l'obertura de la historiografia espanyola a l'exterior i, en aquesta línia, serà receptor, interlocutor i inspirador d'estudiosos estrangers a Espanya (Elliot, Vilar, Wolff, Carrère, Marinescu, etc.).

En relació a la Geografia, tres són les facetes que cal ressenyar. Vicens va realitzar una gran tasca de divulgació a Espanya de la utilitat de la Geopolítica per la comprensió d'esdeveniments polítics internacionals, d'una forma clara i comprensible per al gran públic, a través dels seus articles en diverses publicacions periòdiques, especialment a *Destino*. En aquests articles, a més, va intentar aproximar a l'opinió pública la Geografia, amb referències i notícies de diferents congressos i ressenyes d'interessants obres de recent aparició.

Vicens va publicar gairebé vint textos de Geografia i Història dirigits a l'ensenyament primari i mitjà. Aquesta gran activitat va estar afavorida per la fundació de l'editorial Teide. Aquestes obres van representar una autèntica renovació per al món editorial educatiu de l'època, i van marcar pautes clares per a futurs autors. En textos publicats no fa molts anys, i fins i tot actualment, podem observar notables semblances amb mapes, gràfics geopolítics, esquemes, ... elaborats per Vicens en les dècades dels quaranta i cinquanta. Els seus dos volums sobre Geopolítica són dels pocs treballs fets a Espanya sobre aquest tema. La lectura d'aquestes dues obres és obligada per tothom que investigui

sobre l'evolució del pensament de Vicens, per les diferenciades, i fins i tot contradictòries idees que plasma en ambdós. L'obra *España. Geopolítica del Estado y del Imperio*, en la que fa afirmacions que poden ser catalogades en el determinisme biològic i geogràfic, va arribar a ser elogiada per Haushofer en dos articles publicats a *Zeitschrift für Geopolitik* («Spanische Geopolitik») i «Zwei Zeichnungen der Spanischen Geopolitik»). En el primer d'ells, va ressaltar la importància del llibre, fins al punt d'afirmar que l'obra representa per Espanya el mateix que l'obra de Ratzel i Kjellén per la Mitteleuropa.

Però no només va ser elogiat per aquesta banda. Dues conferències que va pronunciar a Oxford, en la dècada dels cinquanta, sobre el desenvolupament de l'economia catalana, van merèixer reconeixements en «The Times».

Cronologia

- 1910: Neix a Girona, 6 de juny.
- 1921: Inici dels estudis de batxillerat a Girona.
- 1926-30: Estudis de Filosofia i Lletres a la Universitat de Barcelona (licenciatura d'Història).
- 1931: Primera publicació a la *Revista d'Estudis Universitaris Catalans*.
- 1932-33: Professor a l'Institut-Escola de Barcelona.
- 1933-34: Encarregat de curs i ajudant a la Universitat de Barcelona
- 1935: Obtenció de la càtedra de Geografia i Història a l'Institut d'Estudis Mitjà de Figueres (no la accepta).
- 1936: Defensa la tesi doctoral: *Ferran II i la ciutat de Barcelona, 1479-1516*.
- 1937: Matrimoni amb Roser Rahola, 20 d'agost.
- 1939: Inici etapa d'obres de divulgació i síntesi, publicacions a *Destino*.
- 1940: Publica: *España. Geopolítica del Estado y del Imperio*.
- 1942: Fundació de l'editorial Teide.
- 1945: Torna a la pràctica investigadora amb la publicació de: *Historia de los remensas en el siglo XV*.
- 1947: Ocupa la càtedra d'Història Moderna a la Universitat de Saragossa.
- 1948: Ocupa la càtedra d'Història Moderna a la Universitat de Barcelona.
- 1949: Viatge a Itàlia amb A. de la Torre. Inici apertura a Europa.
- 1950: Participació en el IX Congrés Internacional de Ciències Històriques de París.
- 1950: Publicació de *Tratado de Geopolítica*.
- 1951: Fundació de la revista *Estudios de Historia Moderna*.
- 1952: Publica *Aproximación a la Historia de España*, on posa de manifest la voluntat per renovar historiografia espanyola.
- 1953: Fundació d' *Índice Histórico Español*.
- 1954: Obtenció de la càtedra d'Història Econòmica d'Espanya a la Facultat de Ciències Econòmiques de Barcelona.
- 1954: Publicació de *Noticia de Catalunya*.

- 1955: Inici publicació de l'obra col·lectiva *Biografies catalanes*.
 1959: Col·labora amb J. Nadal en la publicació de *Manual de Historia Económica de España*.
 1960: Mor a Lió, 28 de juliol.

Bibliografia

Obres sobre Jaume Vicens Vives:

- ALBERTÍ, Santiago *et alii* (ed.) (1970): *Diccionari biogràfic*, vol. IV, Albertí, Barcelona.
- BATALLÉ, Dolors i RABELLA, Josep M^a (1978): «La geografia vista per un historiador: Jaume Vicens Vives», a *Revista de Girona*, Diputació de Girona, Girona.
- BATLLORI, Miquel, (1980): «20 anys després», a *L'Avenç*, 29, Barcelona, pp. 61-63.
- BOSQUE MAUREL, J. (1992): *Geografía y geógrafos en la España contemporánea*, Biblioteca de Bolsillo, núm. 9, Universidad de Granada.
- CIRICI, A. (1976): *A cor batent*, Destino, Barcelona.
- CLARÀ, Josep *et alii* (1994): *Epistolari de Jaume Vicens*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona.
- FABRE, A. i VILLANOVA, J.L. (en premsa): «Jaume Vicens Vives. 1910-1960», a *Geographers. Bio-Bibliographical Studies*, núm. 17.
- FONTANA LÁZARO, Josep (1980): «Vicens Vives, Jaume», a *Gran Enciclopèdia Catalana, qua voce*, Barcelona.
- FUSTER, Joan (1960): «Apunts per a una rèplica a Vicens Vives», a *Serra d'Or*, 11, pp. 14-15.
- GALERA, Pilar (1960): «Bibliografia de Jaume Vicens Vives (1910-1960)», a *Índice histórico español*, vol. VI, Barcelona, pp. 1-16.
- GALERA, Pilar (1965): «Publicaciones de Vicens Vives», a *Homenatge a Jaume Vicens Vives*, vol. I, Barcelona, pp. 19-35.
- GARCÍA BALLESTEROS, A., BOSQUE MAUREL, J. i BOSQUE SENDRA, J. (1989): «La geografía española y el régimen de Franco, (1936-1955)», a *Actas del Symposium «Political Geography: geography and fascism»*, ICHS, Hamburg.
- GARCÍA CÁRCEL, Ricardo (1985): «Notícia de Catalunya: crònica sentimental», a *L'Avenç*, 83, Barcelona, pp. 84-85.
- GRAU, Ramon i LÓPEZ, Marina, (1979): «Vicens i Vives, Jaume», *Ictineu. Diccionari de les Ciències de la Societat als Països Catalans (s. XVII-XX)*, Edicions 62, Barcelona, pp. 496-498.
- JOSEP MAYOL, M. (1971): *El salvament del patrimoni artístic català durant la Guerra Civil*, Pòrtic, Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, Joan (ed.) (1965): *Homenatge a Jaume Vicens Vives*, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de Barcelona, Barcelona.

- MÉNDEZ, R. (1986): «El resurgir de la geografía política», a GARCÍA BALLESTEROS, A., *Teoría y práctica de la geografía*, Alhambra, Madrid, pp. 328-347.
- MERCADER, Joan (1960): «Jaume Vicens Vives, historiador», a *Serra d'Or*, 11, pp. 11-12.
- MUÑOZ LLORET, J.M. (1991): «Jaume Vicens Vives, historiador i polític», a *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet*, Barcelona, pp. 393-409.
- MUÑOZ LLORET, J.M. (1995): *Jaume Vicens Vives, 1910-1960. Una trajectòria intel·lectual i política*, (tesi inèdita presentada a la Universitat de Barcelona).
- PASAMAR ALZURIA, Gonzalo (1991): *Historiografía e ideología en la post-guerra española: la ruptura de la tradición liberal*, Prensas Universitarias de Zaragoza.
- REGLÀ, Joan (1960): «Jaume Vicens Vives, professor universitari i cap d'escola», a *Serra d'Or*, 11, pp. 9-10.
- REGUERA RODRÍGUEZ, Antonio T. (1991): «Fascismo y geopolítica en España», a *Geo Crítica*, 94, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- RIERA, Sebastià (1985): «L'historiador medievalista», a *L'Avenç*, 83, Barcelona, pp. 52-54.
- RIQUER, Borja de (1985): «Revisar Vicens: una necessitat i un repte», a *L'Avenç*, 83, Barcelona, pp. 64-71.
- RUBIÓ, Jordi (1960): «El mestre enemic dels succedanis», a *Serra d'Or*, 11, p. 4.
- SERRA, Eva (1985): «La història moderna: grandesa i misèria d'una renovació», a *L'Avenç*, 83, Barcelona, pp. 56-63.
- SOLDEVILA, Ferran (1960): «El dinamisme de Vicens Vives», a *Serra d'Or*, 11, pp. 4-5.
- TRUETA, Josep (1960): «Adéu a Jaume Vicens Vives», a *Serra d'Or*, 11, pp. 6-7.
- VILLANOVA, J.L. (1995): «Jaume Vicens Vives i l'estudi de la geopolítica», a *Revista de Girona*, núm. 171, Diputació Provincial, Girona, pp. 52-55.

Bibliografia seleccionada de treballs de Jaume Vicens Vives

- 1939: «Teoría del espacio vital», *Destino*, 104, Barcelona.
 «Inundaciones en Holanda», *Destino*, 123, Barcelona.
 «Geodinámica del corredor polaco de Dantzig», *Destino*, 104, Barcelona.
 «Las ambiciones occidentales de la Rusia roja», *Destino*, 116, Barcelona.
 «El trasplante de la población alemana de los países bálticos», *Destino*, 118, Barcelona.
 «Fricción en la isla de los leones», *Destino*, 119, Barcelona.
 «Anatolia; encrucijada de Oriente», *Destino*, 120, Barcelona.
 «Paz en los Balcanes», *Destino*, 122, Barcelona.
 «Yanquilandia en el Mar Caribe», *Destino*, 124, Barcelona.

- «Las ambiciones occidentales de la Rusia roja. La URSS, el Báltico y el mar libre», *Destino*, 125, Barcelona.
- «Las ambiciones occidentales de la Rusia roja. La URSS, el Mar Negro y los Balcanes», *Destino*, 126, Barcelona.
- 1940: *España. Geopolítica del Estado y del Imperio*, Yunque, Barcelona.
- «Inquietud en Asia Central», *Destino*, 129, Barcelona.
- «Hungria, Estado mutilado», *Destino*, 130, Barcelona.
- «Destinos de la Unión Sudafricana», *Destino*, 133, Barcelona.
- «Noticia de Dobrogea», *Destino*, 135, Barcelona.
- «La crisis japonesa», *Destino*, 142, Barcelona.
- «La nueva Manchuria», *Destino*, 145, Barcelona.
- «La vertebración de Noruega», *Destino*, 146, Barcelona.
- «Bases navales en el Mediterráneo», *Destino*, 147, Barcelona.
- «Precisiones sobre la cuestión de Transilvania», *Destino*, 156, Barcelona.
- «Hungria y el eje Berlín-Roma», *Destino*, 158, Barcelona.
- «Guerra en el África Oriental», *Destino*, 159, Barcelona.
- «Nuevas bases aéreas en el Pacífico», *Destino*, 163, Barcelona.
- «La lucha por el petróleo en el Mediterráneo Oriental», *Destino*, 166, Barcelona.
- 1941: «Algunos caracteres geopolíticos de la expansión mediterránea de España», *Geopolítica*, 1, Milà.
- «Spanien und die geopolitische Neuordnung der Welt», *Zeitschrift für Geopolitik*, 5, Munic.
- 1944: *Nociones de geografía e historia*, Teide, Barcelona.
- 1945: *Atlas y síntesis de historia universal*, Teide, Barcelona.
- [... i Santiago Sobrequés], *Geo. Curso de geografía e historia*, Teide, Barcelona.
- 1946: *Curso de geografía. Grado preparatorio*, Teide, Barcelona.
- Atlas y síntesis de historia de España*, Teide, Barcelona.
- Rumbos oceánicos. Los navegantes españoles*, Barna, col. Laye, Barcelona.
- 1948: *Atlas de geografía económica*, Teide, Barcelona.
- [... i Santiago Sobrequés], *El Hombre, la Tierra y la Historia*, Teide, Barcelona.
- «Nuevos estudios sobre el Montseny y Andorra», *Destino*, 561, Barcelona.
- «La paz imposible», *Destino*, 569, Barcelona.
- «Geografía pasiega», *Destino*, 578, Barcelona.
- Recensió de: Walker, A., «The British Empire. Its structure and spirit», *Hispania*, VIII, 31, Madrid, pp. 322-325.
- Recensió de: Carr, E.H. «International relations between the two world wars (1919-1939)», *Hispania*, VIII, 33, Madrid, pp. 675-678.
- Recensió de: Butler, H., «Peace or power», *Hispania*, VIII, 33, Madrid, pp. 678-681.

- 1949: «Noticias de Fernando Poo», *Destino*, 596, Barcelona.
 «Las publicaciones de la Estación de Estudios Pirenaicos», *Destino*, 605, Barcelona.
 «Comunidad mediterránea», *Destino*, 618, Barcelona.
 «Francia y la política alemana», *Destino*, 629, Barcelona.
 «La crisis del estado chino», *Destino*, 637, Barcelona.
 «Mediterráneo y Pirineos», *Destino*, 642, Barcelona.
- 1950: *Tratado General de Geopolítica*, Teide, Barcelona.
 «¿Qué va a ser de Alemania?», *Destino*, 659, Barcelona.
 «Europa, el “tercer camino”», *Destino*, 663, Barcelona.
 «Geopolítica o Geohistoria», *Destino*, 664, Barcelona.
 «La geografía catalana del Padre Gil, S.J.», *Destino*, 669, Barcelona.
 «Diplomacia contemporánea», *Destino*, 672, Barcelona.
 «Geobotánica de las comarcas barcelonesas», *Destino*, 676, Barcelona.
 «La geopolítica y la política internacional», *Destino*, 678, Barcelona.
 «Libros de navegación», *Destino*, 681, Barcelona.
 «Los Pirineos examinados en San Sebastián», *Destino*, 687, Barcelona.
 [... i Santiago Sobrequés], *Atlas de geografía general y de España*, Teide, Barcelona.
 [... i Joaquín Bosque], *Las potencias mundiales*, Teide, Barcelona.
- 1951: «L. Febvre y los *Annales*», *Destino*, 708, Barcelona.
- 1952: «En torno a Trieste», *Destino*, 792, Barcelona.
 [... i Philippe Wolff], «Principios de un método para la elaboración de los mapas históricos de un atlas pirenaico», *Actas del Primer Congreso Internacional de Pireneístas*, C.S.I.C., Instituto de Estudios Pirenaicos, Saragossa.
 [... i Pla Gibernau], *Ebro. Geografía de España con nociones de geografía descriptiva*, Teide, Barcelona.
- 1953: «Andalucía y Cataluña», *Destino*, 810, Barcelona.
 «Europa a la vista», *Destino*, 827, Barcelona.
- 1954: [... i Santiago Sobrequés], *Norte. Curso de geografía universal*, Teide, Barcelona.
 [... i Joaquín Bosque], *Estados del mundo. Geografía política y económica*, Teide, Barcelona.
- 1956: [... i Joaquín Bosque], *Geografía económica general*, Teide, Barcelona.
 [... i Joaquín Bosque i Julius Wagner], *Universo. Tierra, productos y estados*, Teide, Barcelona.
- 1958: [... i Santiago Sobrequés], *Tajo. Historia y geografía de España*, Teide, Barcelona.
 [... i Santiago Sobrequés], *Ibérica. Geografía e historia de España*, Teide, Barcelona.
 [... i Santiago Sobrequés], *Orbe. Geografía e historia universal*, Teide, Barcelona.
 [... i Santiago Sobrequés], *España geográfica. Curso de geografía*, Teide, Barcelona.